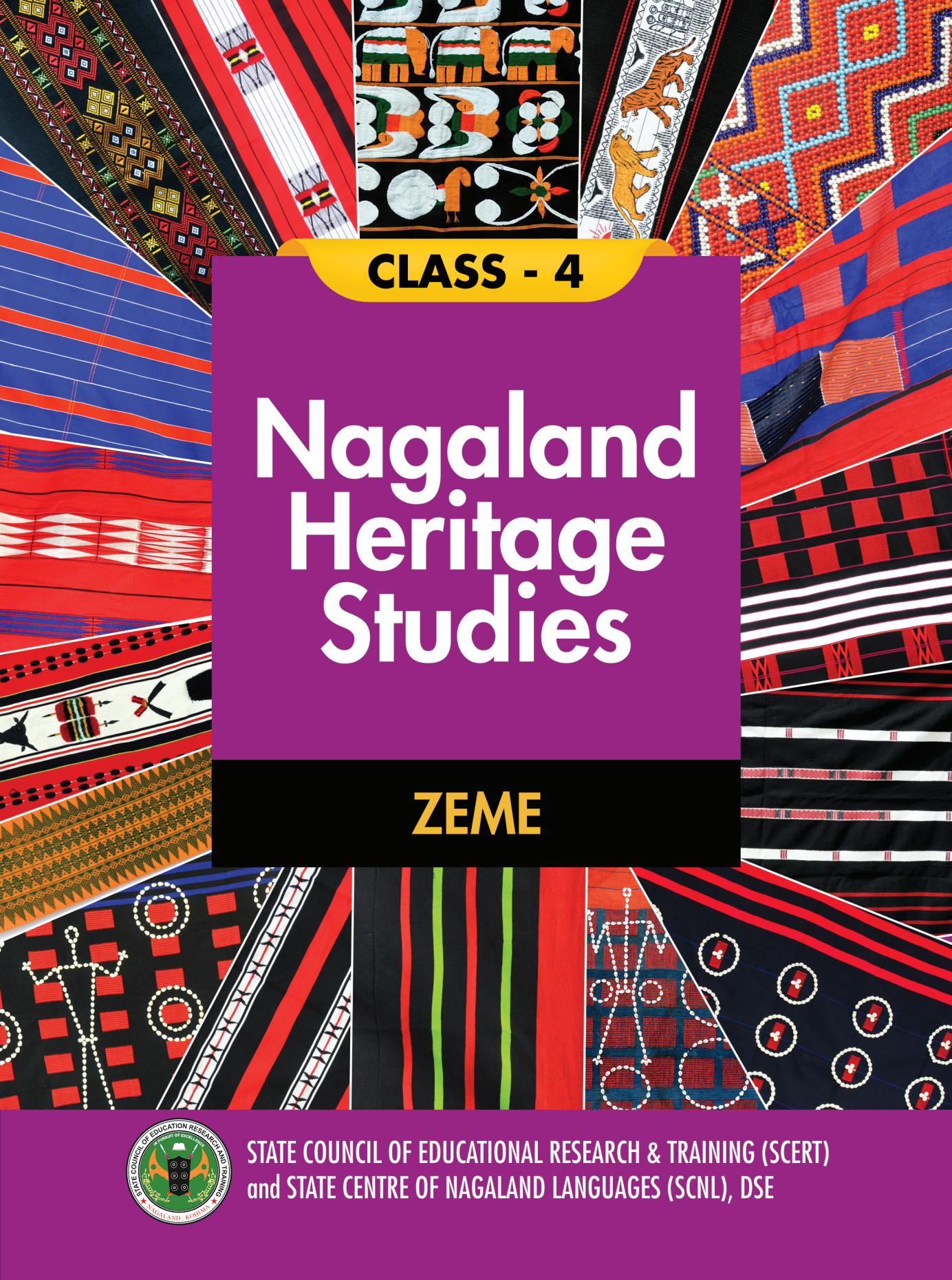

The background of the book cover is a vibrant collage of various Nagaland traditional textiles. These include patterns of geometric shapes like squares and diamonds, stripes in red, blue, and black, and depictions of animals such as tigers and elephants. Some patterns are created using white thread on dark fabric, while others use bright colors like red, blue, and yellow.

CLASS - 4

Nagaland Heritage Studies

ZEME

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 4

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 4 - ZEME

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Arien, Tsamchumla Mongzar, Ruokuoselhou Miachieo

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

MRAI SAM

Zeme ze heleuh ke-nlang nah ke-mting ge tei eh Peren deukui Nagaland gage ling kera dangai. Cine ahnui zai nah ahnui let keyi gaze leisikwak peset ket gaze peset mengeu kechang Naga Mapwa ze kecu gaze puopei kera tei mpet gaila.

Ci-nzwa I Zeme Literature Committee Nagaland kelev gaze Zeme pelane dage ahnui “Zeme Let “ teu maisia kebam ahnui na meze keteilia mzet lo rang gaila. Iciu eh ahnui let aize mting teu ndu nah maci pet silu kerane.

Nagame deucei sorkari ze tei keherei delei bam keraide Principal Secretary, School Education nah Director penai Additional Director SCERT penuize. Penui Zeme Let peke-ncam kebam ranggai nah cize ahnui macet ket gage tei gaibeu. Pechaide Editing Committeeme ze de tai keherei delie penui kemui kebaa ci meizing eh nah leudi mene ahnui leuhme ziuyi ziemne heta keyi peting kedui nage gage tei mmisang kegai ziemne, Zeme Council Nagaland puisiau nah nga gaze.

Aize ahnui Zeme Let teumai kesia setket petsi kelu nah keregui gedah. Cine ahnui Zemena ke-mteu nah keningcing leune aize ahnui koalet teu mting nah teu mdu eh lung gaulie.

(N. Haisoyi Ndang)

Chairman

Zeme Literature Committee

Peren : Nagaland

RIAKLING

Pelim

1. Nagame teilung ga ke mlang – Hetaketei keramcim	1
2. Riakpei dung	5
3. Nagaland lamlwa nah kereudung	8
4. Hetwa kepeu	13
5. Sopfünuo rasam	15
6. Nagaland ga heta ketaa	19
7. Makaune ahnui tai twagwa kebamdung	23
8. Kebei ne bazauta keteidung	27
9. Suiyi Kilung	31
10. Rehangki (Morung)	33
11. Herie rasam	36

KEPEI 1

Nagame Ke-mlang – Hetaketei Keramcim

Kepei kahkegaidung:

1. Nagame ke-mlang hetaketei keramcim pe keyi de ci gailu.
2. Hetaketei keramcim zaidung ci eh tei reli lu.
3. Nagame ke-mlang keyidung de ci eh kaikwak lu.
4. Kepei pekieh cisiak lu eh keteu kegai dung kelibeu lu.
5. Hangna ke-mpau delwe kerangciam keteu lu.
6. Samciu dung pei cilu.

Ahnui paupaime Naga paupaisie tei mzai kela heta mlangtube nah hegwatube au hetaketei keramcim deda. Kehame Nagaland ga hang pie kecume raugai kecu Nagame ai heta teikemri leuhge lie. Nagame mata tei mene matyei kecu hengam ge liela. Ahnui paupaime keheidau de ke-mlang teilung bega lung bam muila. Penui heta tei-mri nah masang sütla.

Ahnui ze twagwa kebam mina camge peta de cam kecu ngaubam. Kesang be ta ketei meze hetwa peubui. Makesang ta au dizu mede ceuzu de dima. Ahnui ze heta teilo nlum kebeu keheibe de lubui. Ahnui ze nlum kegai ta leune ze sünne nah masangsiak eh tei kerabe lie.

Ahnui katei teilu kebuil tadung au peu mi kedame ze tei kera nlum kerabe ma. Ahnui kitai twakegwa tei kemci, hegurie ketei, ahnui kwak ahnui piak ahnui nyia keheta ci kenzwadung au tei cibi maisia. Ahnui puipeu nah kida meze ngha maisia.

Ahnui mata tei ngngam di kerabe mezing. Nagame namdung ga cude kecing puipeume mta bam di meliene mata teimri kebam ngau bam. Samsang eh heta tei kegai ziehi au yi nah kumlie. Ahnui Nagame ke-mlang ze herütpeu nah tei reli bamgo.

Samtie ge kieh.

1. Paupai	– Ndaa lunggwang kedi kilung me.
2. Paupaisie	– Mina maabe zai, paupaisie nah nlum kela.
3. Hengam	– Madungge ne ncu mmau kedi mede temi takedi.
4. Leuh	– Peluangria rehi gaze mina maabe ze mzi kedi.
5. Ke-mlang teilung	– Rütlu kebui zai ketei.

TEIKERELI

A. Keketeu dung keli gailu.

1. Naga paupaisie be gaze daige ne heta mlangtu nah heg watu no?
2. Dainzwa ahnui heta tei maisia no?
3. Nang heta teilu kebui dung zi raugai lu.
4. Daitei cune ndaa Nagame ze mici di no?
5. Ndaa me daipai ze hengam lie lano?

B. Petau chai 'P' nah mau chai 'M' raugai lu.

1. Ahnui mri sūt eh mata tei la.
2. Ahnui mata tei ngngam kerabe
3. Nagame ke-mlang pe keyi ze tei reli kerabe
4. Ma kesangta au dizu mede ceuzu de ma.
5. Ahnui puipeu nah kida meze ngha kerabe ma.

C. Teikeradung.

Nnui bung me hema ketsamtsam mzilu. Penlia tei delwe hema mzi kelu kakze nnuibung biak nah neu mcilu, bamtie, muiceiki nah leisiki twakengwa tei mcilu.

D. N zangbe ze mpau lu. Mamie be ga pie lu delwe n zangbe da keu nreu gwang eh mamie bega daitei bambi ranglia lu.

Siau kelia;

Nang :- Nang daicet no mipui dung kerang punglwe mie kela?

Pezangbe :- I cet kecu penui luu ga mie la.

2

3

4

5

6

KEPEI 2

Riakpei Cang Nah Nia

Kepei kahkegaidung:

1. Nlet gaze riakpei zi cang, nia pei cilu.
2. Nlet gaze pompepi zi cang, nia ziteu naimsangne kempau cudau de nah mariam kecu daude teulu.
3. Riakpei zi cang, nia de nlet gaze kehame let gage kedet gailu nah rang de cilu.
4. Kerau nah kerang ga dede teilua pwa kenzeu nzwa nzui lu.

Kehame let gaze pompepi zi 1000 le one thousand ze qula nah ahnui let gaze chai

Pekang ga saulia peupwa kebam pielu.

1000	=	cang
2000	=	cangna
3000	=	cangcum
4000	=	cangmedai
5000	=	cangmengeu
6000	=	cangherok
7000	=	cangsena
8000	=	cangteset
9000	=	canghekui
10,000	=	cangkereu
20,000	=	cangnkai
30,000	=	canghimreu
40,000	=	canghedai
50,000	=	cangrengau
60,000	=	cangriakherok

70,000 = cangriaksena
 80,000 = cangriakteset
 90,000 = cangriakhekui

Aipau chai nia (aide chai 100000) Ahnui let ga ze nia de kehame let gaze riakpei
 lakh de eh teula.

TEIKERELI

A. Pekang ga kebam riakpei zi rau gailu:

1. 1500 = _____
2. 2000 = _____
3. 4005 = _____
4. 9990 = _____
5. 9, 00,000 = _____

B. Peupwa kebam kehame let samriah dungze n let gage kedet gailu:

1. John has five thousand rupees. He bought a mobile phone with three thousand two hundred. Now he has only one thousand eight hundred left.
2. There are nine thousand marbles in the box. Mary added two thousand more marbles into the box. Now the box has eleven thousand marbles in it.

C. Pepung **A** gaze **B** ga petau gage keuncüt gailu.

A

B

Riakpei	Riakpei zi
20,00,000	nia kecum cangrengau
40,000	cangsena haimengeu eriakherokekecum
1020	nia nkai
10,000	cang redai
3,50,000	cang enkai
7563	cang rereu

D. Keteu kegaidung samli peu lu

1. Ncu kemna tingkum zi rau gailu.

-
2. Nang leisiki ga kelüt tingkum zi rau gailu

-
3. Naikum zi rau gailu

-
4. Gwang kela tingkum zi rau gai lu.
-

E. Nzangbe kedet lu delwe samriah aidung de rang sahbak gai lu

1. Canghimreu gage cang nkai kekwa gai ge cangrengau
2. Mipuina cangna nah mipeina cangna de leisiki ga ngngwa lu.
3. Cangrengau gage cangrengau kekwa gai ge nia.
4. Kebamkei mmi 2019 bekum Covid rapia de ndeu di.

F. Samriah aidung de pei sahbak gai delwe samli petausiak be rau gai lu.

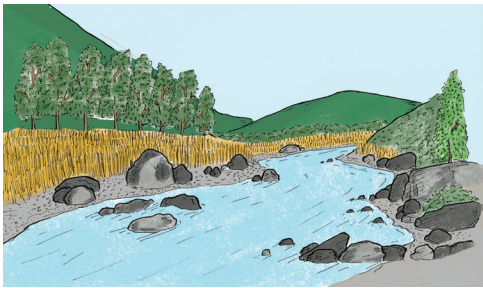
1. Japfü lamlwatu au pehu 3048 meters ge nah Saramati lamlwatu cai pehu 3840 meters ge bam. Dai de be lamlwatu hu ki no?
2. Dikhu nggeuki au 160 KM tie ge nah Dhansiri nggeuki lei de 352 KM tie ge. Dai de be tie ki no?
3. Kohima gade Dehli ga kemie lampui 2255.3 KM nah Kohima gade Mon au 327 KM. Namdi dai de be ndei ki no?

KEPEI 3

Nagaland Ga Lamlwa Nah Nggeukidung

Kepei kahkegaidung:

1. Kepei be peisiak delu nah cisiak lu.
2. Samciu dung cilu nah cide teu samriah teilu.
3. Hema mede hangna kempau delwe kerangciam ketu lu.
4. Kerau nah kerangzai peupwa kebam ze ci eh nzui lu.
5. Nagaland nggeuki nah lamlwa dung ke-mlang be cilu.
6. Mtingring eh kempau ga lüt lu iciu de kerangria le yilu zie.
7. Peset rehi gaze kecet peu kegai nzui lu nah peciam de ci mci lu.

Keyile pe pau (maternal uncle) ki Peren ga mie. Pepau Samzai, penai Ngimle nah puiceu napeu Rading pecu ngau lwe penui sui yi sūt lu. Penui Keyile ziemne Doyang geuki ga mie renga gai kera riam lu.

Heram ngi

Keyile nggeuki pesui sūt la. Yang pak nggeu kung mie pepi le dui nrap baubau ladi. Yang pepau daze rang eh apau nggeuki tie sūt ni? Yao aide Nagaland gaze nggeuki tie tube da. Dede Nagaland ga nggeuki keda kekie bam. Kemlang ge cai Dikhu reuki aide Mokokchung penai Longleng district lwa ka miebam. Kedage chai Dhansiri geuki nang Dimapur gaze ngau luzie. Tizu geuki de bam reu aide lwapwa Zunheboto gaze Phek district ga mie bam. Oh! nggeuki kedage Mokokchung lwa ka bamreu cide chai Milak geuki.

Zungki de nggeuki kedage Noklak, Shamator nah Kiphire lwa ka mie bam.

Keyile pe deuceu bega ma ketsamtsam kekie bam de yang cikap kemakne peswa gadi. Cine yang pepau daze Peren ga gwang kelu dau heni kemlang dung miepie kera ranggai. Pepau yang dage rang eh Pauna lamlwatu kehu bam lie. Ahnui cika mie lubui dede nnai cu tetmie canggai lak reu cine nnai ngkieng nakke lu sangne mie kera riam go. Aipau lamlwatu ze Peren cuikui be gaze mlangtu nah hutu beda. Aipau lamlwa pe kemlang ze mina kekie rang eh bam la.

Pechai pa Keyile dage rang Nagaland gaze dai lamlwatu ne hutu bi cimi degai. Apau l cide cibam. Cide au Saramati Kiphire ga bam. Cize pehu 3840 meters. I G.K set(class) gaze pei da. "ciuca lamlwatu hutu pekenabe dai deno? Keyile cet sauge gai eh Japfü degai. Yang pau rang eh cide au meda. Lamlwatu hutube pekenabe au Mollen cide 3066 meters hu gebam. Aide Meluri Phek district gaze ngau lubui. Pechai Japfü lamlwatu ne hutube pekecumbe gabam nah nang Kohima ga kebam cilu zie. Pauna lamlwatu be hutube pemedai sap gabam, aide Peren district gabam. Pechai kamtube Tiyi lamlwatu de bamreu.

Yeo da Nagaland ga ai lamlwatu kehube kekie kebam ciluda ze Keyile ranggai. Ciusiak ge pepai Ngimle penui ze matyei kerane gwang kap lulo qugai. Teikeherei da apau Samzai henai ahnui deuceu be ha makekie ge cisi kelune Keyile rang sünne gai eh penui gwang matyei lu.

Samkieh aidung ze cilu (meaning):

1. Renga - mizang meze ngngwa kengwa.
2. Yang - mipui na ze rang bam.
3. Lamlwatu - kideu tu.
4. Matyei - ngngwa ketak tyei.
5. Ciusiak - petau siak.

TEIKERELI

A. Pekang lamlwatu zibe pe district be gage riet gailu.

Lamlwatu	District
Mollen	Kohima
Saramati	Phek
Tiyi	Wokha
Pauna	Kiphire
Japfü	Peren

B. Kepei bega pei lu eh samriah kemrwadung teipui lu.

1. Nagaland gaze nggeuki tietube au _____.
2. Nggeuki _____ Zunheboto nah Phek lwaka miela.
3. Dhansiri ngeuki _____ lwaka la.
4. Saramati lamlwatu Nagaland gaze hutube _____ meters dui direu gabam.
5. _____ au Nagaland be gaze lamlwatu hutube pekenabe.

C. Keteu kegaidung samli peu lu

1. Namdi/Kilwa tai ga kebam nggeuki ge zi rau gai lu.
2. Namdi/Kilwa tai ga kebam lamlwatu zi ge rau gai lu.

D. Kukule kelak taktyei kera mielu. Taktyei kecu harau petau tei kemakdung rau nzui gailu.

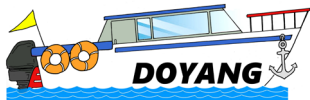
1. Pepeu pungmie penui ze pe gari gaze
2. Penui ngeukung gage hesing kamlu.
3. Dede mi gede cipau reuga bamma.
4. Penui paiceu keulwe penui nyia releu lu.
5. Henamedung penui gu nsung ceulu.
6. Yang henamedung ze nkia ncu lwe penui zu nrüt nah peu matyei lu.
7. Pelane de ngeuki be gaze nggwa bam.
8. Penui tingcang culwe taktyei lang telei bam.
9. Tetcu kemak swa pepui penui ze duila nah nsung pung nghai di helo rangbeu.

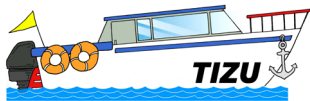
E. Nagaland deu mie bega district gu giak (Δ) peupwa bam, cine pekang kebam lamlwatu be dai bega bambi rau gailu. Saramati, Pauna, Mollen, Japfü, Tiyi.

F. Mags gede nang pekang kebam geuki dungga limtau tetgai chai dai deu ka gwang zieno?

G. Nnui maame bam ncütlu delwe mie taktyei renga kerane riamlu. Daiga mie ziebi, daipung mie nah daipaidung teizie bi kecu. Riam lu delwe nbung gaze ngngwa mzi lu.

KEPEI 4

Hetwa Kepeu

Kepei kahkegaidung:

1. Leipwakbe peciam tei hezang eh pei reli eh peilu.
2. Leipwakbe lungning ci delwe rang nah raulu.
3. Leipwak rehi gaze keteu kegai samli be peulu.
4. Kerau kerang gaze sauliabe mzuilu.

Peu aba ze ranglo
Nah renga lo
Swaga ketei
kideu ga kelungme

Peu aba ze ring eh
Pemah cide kaang
Agu mapwa maleu
Kideu bede peu

Peu aba ze paulo
Pe samlindung
Pe mdet cimene peucu
Lungsang kideu be gaze

(Jungmayangla
Longkumer)

Samkieh aidung ze pekieh cilu.

1. Ketwa kepeu - suiyitwa mede deukeherei.
2. Swaga - tei kedidung rangci kemak.
3. Kaang - heria ne mage tei mtip kecu.
4. Mapwa maleu - paupaisie nah paupai mapwa pwa nswa kela.
5. Peucu - mi gene mapwa kepeu.
6. Pe mdet teimene - peria teumene pei gaibe.

TEIKERELI

A. Leipwakbe hema nah nlibe eh peilu.

B. Leipwak be gaze hetwa kepeu kecet kedet lwe samriah tei mdui eh tei gailu.

Nziemne ket teilua pwabam – Peu aba ze ranglo nah renga lo"

C. Leitei ga samkieh kamtu dungge pekoa nzwala.

Saulia :- bing: ping ling:ting tei:tyei

Leipwakbe samkieh rehi gaze aidung ze rau gai lu

1. Kelungme
2. Samlamdung
3. Baa

D. Keketeu dung keli gailu.

1. Hetwa kepeu leipwak be gaze leipwakbe daitei renga neu bamno?
2. Leipwakbe daide peu ringbam neuno?
3. Leipwakbe rang kegai aide pekieh daino? "Peu abaa de paulo pe samlam dung"

KEPEI 5

Sopfünuo Rasam

Kepei kahkegaidung:

1. Kepei be peisiak de nah pekieh cisiak delu.
2. Koaciudung cilu delwe nkatei samriah raulu.
3. Hemaabe nah hangna kempau rehi gaze kerangciam keteu lu.
4. Kerau nah kerang zai saulia be ci eh nzui lu.
5. Sopfünuo rasam cilu.
6. Herasam rehi be gaze keketeu keli gailu.

Sopfünuo au Rüsoma mepui ge meupwa Mao cuikui le gwang lung ladi. Pa meulu kerai dau pema pie hemisüt peu nah penai na de lunglu. Iciu lage pe naapei mipui kedabe ze mrai daidi. Muisum dau ge pe naapeu Sopfünuo ze peram nli gwang dai culo langdi.

Heradi daze kerehim dau lubui makzai mpuidu tetmau lubui dede Sopfünuo au pe naapeu ne pelung tei rejam ham kedine muisum liede peram gage tetgai maisia di.

Pena ze pechai gage keupung lu, kelei ntau lwe pe mpui si mbaa eh tetgai. Sopfünuo naapeu keba ze piebam ge kideutu ka kedichai kebaa ze ngau tadi.

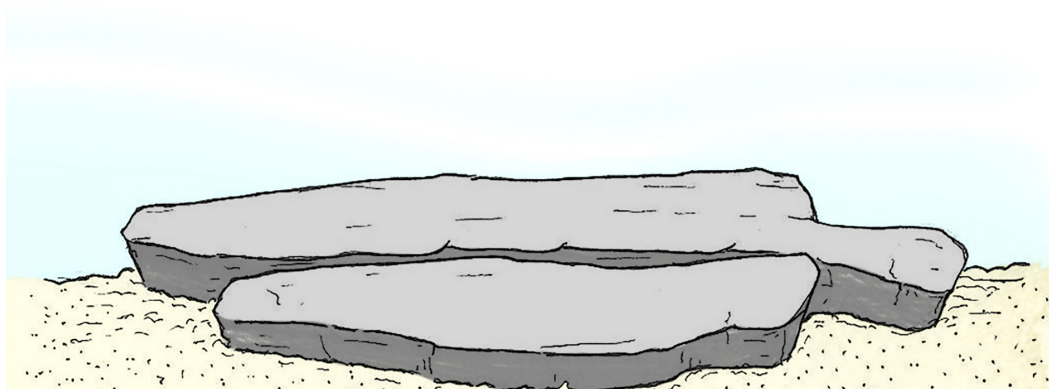
Penai tet keladau mpui ki de reneu eh kaumie gai eh penai kelei tei mmüt di eh cipau bam gaze caidi. Pepui ne ngiena ze pung la jüza eh pe ketura ne kuicet di. Kau kemie bam be gaze miswa kegah tei penai pum be tingcu ndet di. Sopfünuo tuitie ze kebeibang pwak nsuk miedi. Kebei kedabe pwak mding la liede.

Sopfünuo da ainzwa kedi pepui pepeu mede pe naapeu de ci ma. Peting ketiege penui kehaci tadi eh ladi cine Sopfünuo puipeu pe naapeu ram ga pecu redau gai zielie mie. Sopfüno penai pena kilung gaze tet kedi peting ketie ge di delie cilu ge pepui penai pepeu ze teu nrim twadi nah pe naapeu de penau teidai pwabam di.

Sopfünuo kibaume pecu nah penade peu miege penui tingcu kena mina mie

kenzwa kena kebam ngaulu. Hebam aize pwane pe naapeu kelei mi baa ze ngau kamtu bam deda. Tingcu be kecingme rehi ge nah hename rehi gedi cine penui aize ai Sopfünuo penai pena delie cetlu.

Sopfünuo kibaume ne paugai beu eh Rüsoma namme mteina mie tingcu be renam ga zu gwang ra mpaulu. Penui tingcu de zu kera mtei kelu dau heratingkai chisüt cudi. Renamme tingcu kedi de zu ra teige zuzu de zu mlai lu tadi. Cine tingcu kenana de keswa lwe kang keluchai penui zu pa mezing eh renam ga teugwang lwe henai kechang de bam.

Samkieh.

1. Kerehim	– Kehengi.
2. Namsang	– Mige ze mna kegai nam.
3. Nepamna	– Ngiena tungkela mege.
4. Kenrim	– Ngau misui kega.
5. Pwaku	– Mabang lung ndeucu.
6. Kamtube	– cangkedi

TEIKERELI

A. Kekelu dung keli gailu

1. Sopfunuo cauno?
2. Daitei Sopfunuo peram nligwang dai keracet ludi no?
3. Daitei di no Sopfunuo penai pena penam ga nligwang dai kela dau?
4. Sopfunuo penai pena de pei kela dau pepui dai ngau lu dino?
5. Dainzwa eh Rüsoma namme tingcu kenana Rüsoma namga zu gwang ludi no?

B. Pekangga nrwa kebam dung teipui gailu.

kerehim	namsang	nepamna	kenrim	pwaku	kamtube
---------	---------	---------	--------	-------	---------

1. Lungdibe _____ peluh mpui ga heradi ze daude lubui.
2. Agu _____ nam au Peren kilwa.
3. Itule _____ de nküt kebam ne ahnui da gwang lu meda.
4. Reteipi ci _____ cu dida.
5. Pekibau me _____ au ntsu de sopfunuo nah pena
6. Hegung ngau kegai _____ tingmui dau.

C. Naige nnuibung be gaze herasam kesiak ting ge teilu. Peu keteiliabe ze nnui maa nzi beulu. Pemaa keheibe zede peu herasam be pei nah siak reli lu.

D. N keteiliabe samkiehdung ge peibak gaide nang siu kelu riet twagwa lu.

Rüsoma	rejam	ru
namsang	kaumie	lamlwa
pe hetura	kang	pwak
kebei	tamhi	tingcu

- E. Sopfünuo dainzwa peram nli gwan dai ludi bi kecu ha kepeime dage rang lia gaibeu lu delwe peu kepei mena ze kingnei lu.
- F. Pekang ga peu pwa kebam de teu eh herasam be ci delwe rang gai dai lu. Column B be ga ge SopfÜnuo teu nkecet gade samli peu lu. Keda rasam de si eh nang tei reli lu.

A	B
<u>Midung ge</u> Chau ne ndulang be no?	
<u>Neube</u> Ndulangbe dai lu neu la no?	
<u>Dede</u> Pe kenaangbe dai no?	
<u>Ciucal</u> Dai nzwa kezeu lai?	
<u>Ciude</u> Kamtube dai nzwa di lai?	

KEPEI 6

Nagaland Ga Heta ketaa

Kepei kahkegaidung:

1. Kepeibe peisiak de nah pekieh cisiak delu.
2. Koaciudung cilu delwe nkatei samriah raulu.
3. Kerau nah kerang zai peupwa kebam de ci eh nzui lu.
4. Kepei gu rehi gaze kempau cu ga lüt heta teilu.
5. Nleuhme tei kela dungge teu samriah nkatei rau gailu.
6. Nagaland ga heta leuh taakeraciam cilu.
7. Hening ketei nah hetaa keta ciamdung de cilu.
8. Heta me ahnui ziemne taa kebeu hetwa peulu.

Hetaa ketaa ne Nagaland kilwa ga kelungme penui tataa mlangtube teila. Cuikui aize ga 70% ge au ciu ketaa deu nah ciule pwane taktyei mlang tube teila. Cuikui aize ga ciu taa kecu peciam kena bam, hening luh nah lamlwa luh.

Hening luh

Hening luh au lamlwa kehepia gage dok lu delwe peset tei mie lula. Peset dok mie kelu pwane hening luh ze qula. Nagaland ga nnui pie gaide kideu kehepia dungga heningdok lwe kebam ngau lubui. Hening luh ainzwa dok kecu helau teu relui lu kerane peu dui bede heningkwak ga sung bamlu kerane ningkung pwa tegwa lula.

Helau gaze peu heningkwak ga dui nlüt la nah laumwa ket gaze keda gega lwagai la icu eh luhda me luh ga lwamie delwe kamtube luhpwa gage dui be lwagai dai dila.

Herei lung kebam ting pelane peu dui bede heningkwak ga sung bamla. Luhlüt ra dige dui be reu cang dila icu delwe luhlüt ndeu dila. Hezui kei gaze Lüt di kei kak gage luhlüt lula nah hening gage herei rünne taala. Hening ketei aize Angami nah Chakhesang leuh mede teila.

Lamlwa luh

Lamlwa luh aize bi lwe rulu delwe taa la nah pe luhjam taa nlia la. Lamlwa luh taa kecu ciem ciam raitube luh peilu delwe tsingbang ceheidung bi mci lu delwe rudi eh ne taala. Tingrui ting dau peu duide dyia pung di kelakne tsinglwa dung pwa hedei tei lula. Kideu tei mci nah heleuh kai kera tingchai Kezing kei nah keram kei la. Luh be gage hereile nlang tube tei eh taala dede teipui, teici, ntok, hetuih, nggaine, reteipi, hema dung de taa lula. Lamlwa luh mmi kena kecum taa nsang lula icu eh kideu tai dige luhci pei dailwe taa dila.

Samkieh aidung ze cilu:

1. Hening - luh dok lwe teu hening tei la.
2. Lamlwa - luh hegung bi lwe taa la.
3. Helau - ngeuki gaze dui teu kempet.
4. Laumwa - heningkwak gaze dui lwa ketet.
5. Luhjam - renam mtei luh.

TEIKERELI

A. Samriah be pei teune lu eh peupwa kebam petaube bung gage rau gailu.

1. Herei au hening luh dui kailwe lungla
2. Herei rünne mene hema, hetui de lingla
3. Hening luh helau de ngyeila.
4. Hetaa luh ru railwe ne heleuh kaila.
5. Hetame mmi kie kemak ge chai peluh saudi la.
6. Luh aize gage herei rünne lingla.
7. Luh be gage hetaa leuh ketsamtsam kai lula
8. Peu duisung bamlu kerane ningkung pwala.

Hening luh	Lamlwa luh

B. Nzangbe ze ngngwa ntum nda lu, hangge lamlwa luh ketaa be nah hangge chai hening luh ketei ciam tei delwe hangge ge dage peluh rip ketaa ciam rang eh kempau lu. Mpau cang kedi chai nkatei bam lu eh n zangbe ndage ranglia kegai nsung dau kelube rau gailu.

N zangbe zi : _____

C. Keteu kegai samli peu lu

- 1. Nnui cuikui ga dai kenzwabe luh taa lano?**
- 2. Nnui cuikui ga daipai le nlangtube tei eh taa tyei lano?**
- 3. Nang ngkieng culu de heta ketaa mege tei zieni.**
- 4. Hening luh taa kela kieh na rau gailu.**
- 5. Lamlwa luh taa kela kieh na rau gailu.**

D. Nkilwa ga hetaa taa kela ketsam tsam mie heri gai lu.

E. Hemaa ketsam tsam nzi lu eh Naga leuh me hetaa ketaa dau lei tei kela de teici lu. Keteiliame nah nzang me dwa nreu gwang lu eh pe lei tei lu.

KEPEI 7

Makaune Ahnui Tai Twagwa Kebam

Kepei kahkegaidung:

1. Nnui let gaze kauruine nah renamkaune zi cilu.
2. Kepeibe peisiak de nah pekieh cisiak delu.
3. Koaciu dung cilu delwe nkatei samriah raulu.
4. Kerau nah kerangzai peupwa kebam ze ci eh nzuilu.
5. Kepei be rehi gaze samriah dungge rau gailu.
6. Kepei rehi de nzui eh nnuibung gaze kempau kecu dau sünne eh heta teilu.
7. Nnui cuikui ga ngau lu kela kauruine nah reenamkaune gu mtei kecet peu gailu.
8. Renamkaune ze hung nah kaikwak lu kera ciam cilu.

Kuheibe kiga kauruine lungla. Tingcang ramsang nruirie koa gai eh pecu ngkia beula. Malangki be gaze ngiaue pecu redau la. Casak kelu chai hekaune ki mie piela. Peto Sunny pechai suimie muila. Pepeu hetum, relui nah hemeu de regau peu eh penui pok kaibeu kecu pa ngaula.

Pe nzeu kesia hebak üh, üh bamla. Ruipam kibaume duijai ga duizak bam. Kuheibe hegurie be gaze nruide gwa gidi. Nzina ne ling kegai reteipidung kepet mpet di kezeune.

Henai au pa hegung ga mie delwe kebuide mcai peuzie. Aiciu kecu dau rünne pa kebui ze ngau lula. Kilung ga kauruine kak de kebui au hegung ga lung delwe manei twagwa kebam dungle petak teila. Ciziemne kebui dele pwane nrui kela kaune ze qula.

Heti penai Helung au kemui mik de tei. Hepua nah heradi au hegung gungpang ga lungla. Teipui luh riau tyei buidi ge Kuheibe kibaume hegom mapie bam dila. Hegom teipui tyei neusüt la nah hetaame peluh gage teipui taa ncütla. Heneu nah Maiserung tinghegi luh mieme gwang ra dige hegung gaze kemrah siula.

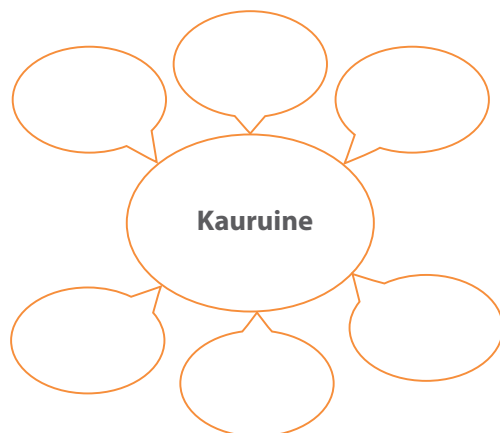
Kuheibe kibaume au rehu nah matak ketei leuh ge dede cu au renam ga kecingme ne aize kam dida. Aiciu kecu au peu renamkaune ze gumkwak nah kezeu lu kerane lie. Aiciu kelu au peca pename ziemne mabam hekwa kelu ge delie.

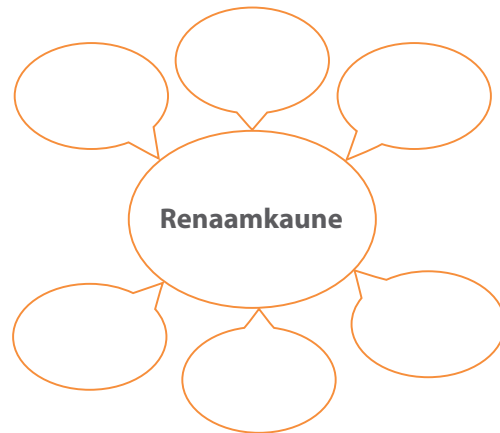
Samkieh aidung ze cilu:

1. Kauruine - kilung ga nrui kelakaune.
2. Renamkaune - hegung ga lung kela kaune.
3. Gungpang - kekung kechak.
4. Hegom - teikuu kau ge.

TEIKERELI

A. Pezi petau be teu kemrwah ge teiphui gailu:

B. Petau chai 'P' nah mau chai 'M' rau gailu.

1. Tingcang nruirie koala.
2. Hebak Kuheibe de kelum eh üh! üh bamla
3. Mcai pwa kemei de peu tyeila.
4. kebui hegung ga lungla
5. Hepua ze au hegung gungpang gaze ngau lubui
6. Kuheibe teineu kelabe au rehu nah matak ketei

C. Samkieh petaube teu kemrwah gage teiphui lu.

1. Kehera gaze pe taktyei pei kela _____
2. Hebak pekoa tei kela _____
3. Peting peting dau kebui ze peu kela _____
4. Mie delwe mi dungge mede mage ze kepie _____
5. Pegei ne nki lwe gi kecu _____
6. Ma dungge ze gih kerane kepei _____
7. Dui ga bam lwe nlai kebam _____
8. Meu kedi meibang rum nah hekwa lula _____

D. Samriah be teiphui gailu.

1. Piage Kuheibe au _____
2. _____ tingcang ramsang Kuheibe cu dila
3. Pa au mie la _____
4. Hetaame pe luhga _____
5. Malangki be gaze _____

E. Keteu kegaidung samli peu gai lu.

1. Dai tei cu ne kebui de kilungkauruine ge lei la no?
2. Dai tei kuheibe kibaume hegom ma mie pie la no?
3. Kuheibe gurie ga ngau lu kela makau ne zi rau gai lu.
4. Rehu mede yi kecu nkecet gade makie kecum rau gai lu.

KEPEI 8

Kebei Kereming Taa

Kepei kahkegaidung:

1. Pemie peupwa kebam kebei de ncetsiak lu eh kempau lu.
2. Samdi rehi be gaze hemaabe, hangna mede class gaze kempau kecu dau sünne eh mpau lu.
3. kebei kereming ta nnui dade kenzwa bedung zi ci tsamlu.
4. Pebam nah keteibe dung rau gailu.
5. kebei kereming ta nnui kengau be teukela ha mpaulu.
6. Kepeibe rehi gaze pemie pielwe rau ndui eh rau gailu.
7. Kerau kerang de peupwa kebam saulia ze nzui lu.
8. Koaciu dung cilu delwe samriah tei gailu.
9. Kebei pemi kebam cilu, hungsütma, kiesüt eh ngau lula nah rim ga di kela ge.

Keteiliabe de peu chi kegai

1. Kepeimenade pemie be keu lia lu iciu eh peu chilu, penui kengau de ranglia mci beu lu penyia nah teu heta tei kelabedung.
2. Kepeimena de keteu nah peu rau lu iciu eh pezi nah dai nzwa tei la bi kecu pemie keu lia eh tei lu, sauliage kebei ne tei kelu rak kenzwa dung kai kekwa lu iciu eh dai nzwa tei labi kecu ciem dung tei reli lu eh pekeyi nah riemdi kela de chi tsam lu.
3. Nlibe nah hema tei eh peu tei reli lu. Samlibe peu lia mene penui de peu ketei ciem be tei chi rai lu, sauliage dai nzwa tei kera nang cet bam no? Kepeimena de peu samli peu lu (samli petau kemak be di so) kepeimena de peu penui kecet rehi ga de rang gailu penai ne samli petau be penui de rang mci lia beu lu.
4. Kepeibung be gade teilu mai kesia kenlang be tei lu kebui ta peu tei lu kera peu laikai tei lu.

TEIKERELI

A. Pemie ncet lu delwe samli peu lu:

1. Leisi kepeime ge litakki bega mie pie. Dai kenzwa litakki geno?
2. Litakki lungga kebam ma pelane de kebei ke teilu nah Nagame mtei teu kela nyiadung. Nang ci kebam zi dungge rang lubui ni?
3. N leuhme teu kela nyiadung de cilwe pezi ranggai lu.
4. Ma gaze nang leisi kepeime ge eh litakki ga bam chai nang dai luilai? Daitei cune?

B. Hema tei eh bamlu, N zangbe ze peu pezi ranglia mene n kecet be gaze mamie ge kedetlu iciu eh n zangbe dage paulia gailu. Peu n zangbe ze maket keu lu delwe samriah be rau ndeu lu.

Aide _____

Saulia : aide au hepiak

Hemaabe gaze keheibe de pe suibe kedet lu delwe kedabe ze peu tei daigai lu.

C. Mamie be pielu delwe daitei labi rau gailu.

1.

2.

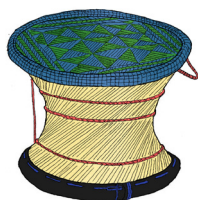
3.

4.

5.

D. Ahnui Nagame kebei pe mpui kekie gaze teula.

N ki nah petai twagwa kebam dung mcet gai. kebei dai mpui gaze teu heta tei bam bi cet gailo. Delwe pekanng riet pwakebam gage rau gailu.

E. Kebei au tasing swa laki, pemmi de nzet nah kehei ga dede ngau lula. Ahnui ze sungbeu la nah tingkai de tei mci beu la. Aize timrim dila nah mide tei msia kecu teila ma. Plastic bechai pemihung nah mi ziemne de pe keyi cam. Aide hera nah ahnui ze twa kengwa tei hera dila. Mpui keda ge cet gai delwe plastic nding gaze kebei ne tei kelube teu kera riam gailo.

Plastic	Hebei
1. Ketia	1. Kebei tia
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.
6.	6.

F. Kebei ne tei kelube mie ge heri lu. Teici kecu kecingme dungge bam cai nang penui dade keteu lwe tei reli lu.

G. Hemaataa

Class be gade hema nzi lu, kecingme mede mpuipei hecui tei ci kecu mede qu lu. Kepeimena de peu mbau lu eh dai nzwa hecui tei la bi kecu dung de tei lia eh peu penui dede tei jüza lu.

KEPEI 9

Suiyi Kilung

Kepei kahkegaidung:

1. Leipwakbe peciam tei kezung eh pei reli eh peilu.
2. Leipwakbe lungning ci delwe rang nah raulu.
3. Leipwakbe rehi gaze keteu kegai keli gailu.
4. Lei samkieh dungde cilu.
5. Kerau kerang gaze sauliabe nzui lu.

SUIYI KILUNG:

Daiga kehung bam bi
Daiga herüt kepeu bam bi
Daiga samzai bam bi
Cide a sui yi kilung

Daiga ngngwa ket ketei bam bi
Daiga lungrei nzi bam bi
Daiga keregui bam bi
Cide a sui yi kilung

Daiga mina ngngwa heta tei ncüt bi
Daiga ngngwa matyei ncüt bam bi
Daiga mina nggwa nah kekie tei ncüt bi
Cide a sui yi kilung

Taktyei keyi tyei kehega kecu ne ma
Zeu keyi ga zeu kecu ne ma
Daiga sui yi rünne bam bi
Cide a kilung.

Samkie aidung ze pei eh pekieh cilu.

1. Suiyi

2. Herüt

3. Keregui

4. Taktyei

5. Kehung

6. Samzai

TEIKERELI

A. Leipwakbe ngau mene pei gap de eh peilu.

B. Peupwa kebam samkieh dung teu leikoa gage kai gai lu saulia ci-chi, beu-bo, au-aa,

1. Bamblu -

2. Ku -

3. Tei -

4. Zeu -

5. Kepei -

C. Leipwakbe ga samkieh kebam ze pwa samriah tei gailu.

Ket teilua gai pwabam. Saulia : Ngimtule suiye nzi kebam ga (nzi/mzeu)

1. Daiga kehung bam bi (kehung/keku)

2. Ngngwa ket ketei kebam ga (ket/tei)

3. Keregui kebam ga suiye kilung (suisiet/suiye)

4. Lungrei nzi kebam kilung bega (nzi/nri)

5. Taktyei keyi tei kehaga kecu ne ma (keherei/kehega)

D. Suiye kilung ge teilu kebui pe keyi dungge rau gailu.

E. Nzangbe ze ngngwa delwe suiye kilung dainzwa eh teilu labi kecu ha kempau lu.

KEPEI 10

Rehangki (Morung)

Kepei kahkegaidung:

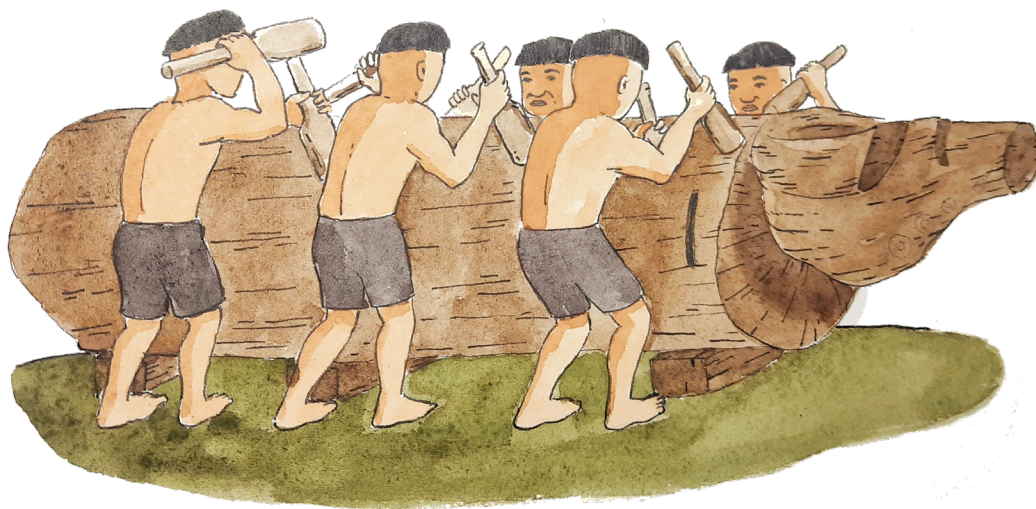
1. Rehangki daibi cilu.
2. Rehangki ga daidai tei labi cilu
3. Kecing teilung tingdau Rehangki gaze hename maci ngau lu kela pe kemlang ze cilu.
4. Koaciu dung cilu delwe nkatei samriah raulu.
5. Kepei be pekieh cisiak lu
6. Kepei be gaze rang nah keteu kegaidung keli gailu.

Rehangki (Morung) au Nagame teilung gaze mlangtu ge, aika ze rehangme paupai zai keteu eh ci lula. Rehangki au kilwa me hegie lu kebui ge nah renamme teilu kebui ncüt ga ze hereumie, teipeu, tsingne ruikelu miedung rehangki gage keu hezuyi pwa bamla. Rehangki gaze hename ze samzai ketei keteu beula nah heleuh bezai keyi de peu chilula

Rehangki gaze heta ketsamtsam tei keradung ci lula. Hangnie dau Rehangki sak ndeu dila nah pe kelak tei dige sak tadi la. Kilwame heram kelu dau hetyeipeu, hekie hengei nah hegeu dung Rehangki gage kaila. Paupai lei, herasam nah paupai zaidung Rehangki gaze keteu lula. Rehangki be gaze mpau eh hereutei kera nah kezuyi samcak dung teila. Mipui ze peu rehangki zeu ga hang lama.

Heleuh dungge au releiki bamla. Nagame gu paupaisie ceheu ge chai ceheu ge da relie gwang kebam paupailei, helim, herasam, bajauta ketei, paidak ai kenzwadung releiki gaze tei reli lula. Releime tingna matatei la eh tingmui releiki sakla.

Heleuh dungge chai tsinglwa nsum Rehangki gage kai nzeula nah aide nlang sūtla. Nsum aide tsingbang kerekwa bang gaze rui lula iciu de petün ket lambie hebui mede mina poi nzwala. Mina pembie lam sap bia lwe nsumtang ne dap kaila iciu eh kemdei gaze siu lula. Rehangki gaze tsinglwa nsum dap kegai dau kilwame kempau kera, ngkieng kelu rehi, kecai kengngi dau keludau reci gaila. Raga tei eh cudau ceheu ai Rehangki zaidung pe keyi ke-mlang dung cita dizeu kecune nnung melie.

Samkieh

1. Hegie	-	kebui dwak luge hegie la.
2. Kibung kedi	-	mina kekie zeulu kebui zeubung
3. Paupaime	-	paupai daze kegwang
4. Pelwa kerekwabe	-	tsingbang lwaga pekuiki keteibe
5. Nsumtang	-	mapak kedui petün petang perüt kebamge

TEIKERELI

A. Keketeu dung keli gailu.

1. Daide Rehangki liela no?
2. Rehangki gaze Nagame paupaisie dai dungge keteu lano?
3. Rehangki ga kebam tsinglwa nsum de daitei lano?
4. Nagame rehang rehangki ga daitie ge sak lano?

B. Peupwa kebam samciu teu nrwa kebamdung tei phuilu.

Hegie	kibung kedi	paupaime	ZE HEREUMI?	Nsumtang
-------	-------------	----------	--------------------	----------

1. Releime zeu ----- ga kereieherokge zeubam
2. Tsing nsum au ----- teilwe dapla.
3. Kideu gage kitei kelu de au ----- mabam
4. Ireube tsingbang gaze ----- pesuibe de miepie
5. Kilwatu gage nquaki tei hezuyi süt pwa kebam ----- lie

C. Ahnui leuhme Rehangki mie herhilu delwe pegiak giak gailu.

D. Rehangki gaze Naga hangleime dai nzwa kemmi ngau lula bi kecu samdum ge rau gailu.

E. Samkieh pekang kebamdung pei reli lu.

(a) Rehangki, (b) tyeipo (c) paupailei (d) helim (e) herasam (f) bajauta (g) hengei (h) rehangki (i) releiki.

F. Samkieh pekang kebamdung de teu samriah tei gailu.

G. Nnui bung gade hema nzi lu, Delwe dai nzwa nda kecingme rehangki ga hetaa tei la bi mpau lu. Rehangki bam chai mie pie lu. Nnui maame kakte muiteu kedet lu delwe dai ge chilu dibi kecu gwang bung gade rang lia beu lu.

KEPEI 11

HERIE RASAM

Kepei kahkegaidung:

1. Kepei be pekieh cisiak lu.
2. Koaciudung cilu delwe kerau kerang ga teu lu.
3. Keteiliame de ngwa lwe perasambe pau lu.
4. Keteukegaidung de perasam rehi gade samli peu lu.
5. Perasam cineu kecu de bam lu eh pei ci lu.

Ndaa kecingme rang nsuo kela pena nanu (Kerauhangbe) ze nkütla liezie pepui puinu kechune pechu ze ngaugailak eh madau de taklum kaibeu lamah. Takkung kega benai leide kidame kia ze taklumne takkung hiaklwe kaibeu nah luhmie kera daude nkieru gaze Heza teu biaklwe kerui rezah lwe petak lah dumpgai beu beula. Cihne Kerauhangbe pegüt pui kena ze nda-eh madau de matyei lamah pebam tsam-eh taktyei di dila li. Kedane mene pe taklah hiktyei kechu dau mhotebei ne takpum rautyei gailwe tha-tah kechu ziemne. Ciciu bamla eh pegüt pui kena aize pezai tsam, cine pa ngau kemak gaze petak lahdum heu piege Heza teu ruiza lu delwe dumpuo bamlei, aine ahnai ze peuge chirau eh luhpuo gade tyei didi bamda. Ahnai takne dumpgai beu lugau ze pepui taklah dum gapke dumdai gaibeu.

Tingna matyei ra gwangge
pegüt pui kena petak dum keu
beuge ai ahpui takdum maksiak
kelwe zege pegüt pui kena nangpui
takdum da ahnai au deuli ma dedi.
Ge petakla heulwe tyei luge pegüt
pui kena daze pa ngngamdi cihne
tinghegi gwang nkei Nggabang
kangga mtaklu zelwe, ih Nggabang
ga keipie ra dai kumno, zege pegüt
pui kena keigai pielou dedi. Nnai
kuo lulou zelwe pepai gau lelu
zelwe penai giakli nzana nah
tauli de teulu zelwe Nggabang
ga keilwe dai kumno ngaui ni
ngausia no zege pegüt pui kena
rang eh ngaui da nhung lu gwang
gau ze ge kei hubi bidi, ciu-eh ih au
nhung lakta nnai gwang zu ahchu
kuobam talou dedi ge pegüt pui
kena yi delei nhung lulo gwangri yi
delei ze ge ih au nhung lakta nnai
gwang zulou. Nnai gwangri dida
gwang zulou ih au nhung lakta
hekara ting ne nnai ze daura hang
zie, nnai mayi eh gwang zulou ze
ailwe Herie mihlwe uh-yeng uh-
yeng eh lim tetti.

Ciu eh pegüt pui kena penai suisia eh hap eh kilwa gwang di. Pechai hekara ting gwangge pegüt pui kena kiswa ga pet deidak bamge Herie pehau haudi renam peureu piehang eh Herie hauze pielwe ahnai na mra kera pemail peulo ze kiego eih-lo ze lim teruigo bam eh pemimai yitube kena toknkei penai dei gage sam teruibit peu, ge pepui puinu de pena ze punglwe kiswa ga pet ahna gu rade peulo ze kiego, eih npeu n-nganglwe nmuiki ng-nga ram lulo zebeu, ge pepeu n-nganglwe pemuiki ng-nga ram beuge lim teruigo bam eh pemuiki gage mzui perük kai beu ge Üwek peu a ramga herie piehang dai kenei.

Perwark sam kiehdung

- a. Nanu - puinu
- b. Takkung - takzung
- c. Pegütme - ketket ta ketei
- d. Ngabang - tsingbangkedi
- e. Ng-nga - mimui kengnnga
- f. Reset - resui ketei

TEIKERELI

A. Keketeudung keli gai lu.

- a. Ngiana be zi cau no?
- b. Puinu dai nzwa pe takdum tei beu la no?
- c. Tinghegi gwang nkei dai bangkang ga ntak lu di no?
- d. Herie mmihlwe dai nzwa gai eh limtet ti no?

B. Peupwa kebam samkeih teu samriah tei gai lu.

- a. Takdum
- b. Mhotebei
- c. Mzuiperüt
- d. Resetti
- e. Kenei

C. Kemrwa gage teiphui gai lu?

- a. Kerauhangbe _____ kena de nda eh madau de _____ la ma.
- b. Takla hiktyei kecu dau _____ ne rau tyei la.
- c. Daikum no ngauyi _____ ngau _____ no?
- d. Hekara _____ ne nnai de dau ra _____ zie.

D. Mamie be pie lu eh samriah 2 - 3 ge rau gai lu

1.

2.

3.

E. Naige nnuibung be gade herasam kesiak ting ge tei lu. Peu keteiliabe de nnui maa nzi beu lu. Pemaa keheibe dede peu herasam be pei nah siak reli lu.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"